

ROLA CERKWI W DYSKURSIE WOŁYŃSKIM

Kalishchuk Oksana

doktor habilitowany nauk historycznych, docent Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki, Łuck, Ukraina

kalis@ukr.net

THE ROLE OF THE CHURCH IN VOLYN DISCOURSE

Kalishchuk Oksana

Dr., doc., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

РОЛЬ ЦЕРКВИ У ВОЛИНСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Каліщук Оксана

доктор історичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, Україна

Streszczenie. Artykuł jest poświęcony pozycji i roli Cerkwi w dyskursie dotyczącym oceny wydarzeń na Wołyniu, Galicji Wschodniej, Chełmszczyźnie oraz Podlasiu podczas II Wojny Światowej. Od samego początku aktualizacji tematyki wydarzeń wołyńskich zwierzchnicy cerkiewni nadawali tym wydarzeniom ocenę moralną. W artykule szczególną uwagę zwrócono na rolę posłania Jana Pawła II wsp. ukraińsko-polskiego przeciwstawienia się. Zaznaczono, iż formuła pojednania, która została zaproponowana na początku aktywnej dyskusji, została zaproponowana ukraińskiemu oraz polskiemu społeczeństwu, właśnie przez działaczy cerkiewnych z pozycji moralności chrześcijańskiej. Zaakcentowano trudności występujące w kościele w zakresie wydarzeń wołyńskich. Oddzielnie przedstawiono rolę Cerki w przedsięwzięciach społecznych ukierunkowanych na polsko-ukraińskie pojednanie.

Słowa kluczowe: tragedia wołyńska, cerkiew greko-katolicka, cerkiew prawosławna, kościół rzymsko-katolicki, pojednanie, dyskurs.

Abstract. The article is devoted to the position and role of the Church in the discussion of events in Volhynia, Eastern Galicia, Kholmshchyna and Podlyashcha during the Second World War. From the beginning of the actualization of the Volyn events, the highest church leaders gave them, above all, a moral assessment. The article focuses on the role of John Paul II's message regarding the Ukrainian-Polish confrontation. It was emphasized that the formula of reconciliation, which was proposed from the beginning of active discussions, was proposed to Ukrainian and Polish societies by church leaders from the point of view of Christian morals. It is indicated on the complexity of inter-church dialogue in Volhynia events. Separately, the role of the Church in public initiatives aimed at Ukrainian-Polish reconciliation is shown.

Keywords: Volhynia tragedy, Greek Catholic church, Orthodox church, Roman Catholic church, reconciliation, discourse

Анотація. Стаття присвячена позиції та ролі Церкви у дискусії щодо оцінки подій на Волині, Східній Галичині, Холмщині та Підляшші у роки Другої світової війни. Від початку актуалізації теми волинських подій найвищі церковні очільники давали їм перш за все моральноуцінку. У статті особливу увагу звернено на роль послання Івана Павла II щодо українсько-польського протистояння. Наголошено, що формула примирення, яка була запропонована від початку активних дискусій, була запропонована українському та польському суспільствам саме церковними діячами з позицій християнської моралі. Вказано на складність міжцерковного діалогу в питаннях волинських подій. Okремо показано роль Церкви у громадських ініціативах, спрямованих на українсько-польське примирення.

Ключові слова: волинська трагедія, греко-католицька церква, православна церква, римо-католицька церква, примирення, дискурс

Беззаперечно, величезний вплив на процеси міжнаціонального примирення мало морально-етичне і суспільне вчення сучасного християнства та його концепція правдивого миру. Віднесення до релігійної, християнської оцінки волинських подій лідерами держав, політиками, громадськими діячами є лише його відображенням. Єпископ-помічник Львівської архієпархії УГКЦ владика Венедикт Алексійчук слушно твердив, що Волинська трагедія

завжди вимагає саме такого звернення: "Дедалі частіше я думаю над тим, що цю подію ми повинні аналізувати у християнському розумінні, адже кожного дня і поляк, і українець промовляє одну і ту ж молитву, тому маємо спробувати перепросити одне одного. Іншою проблемою є те, що ми, українці, не вміємо слухати, а поляки не вміють чути, якщо говорити про події на Віслі. Попри те, що правд є багато, єдиною залишається правда у дорозі до Господа. Бог допоможе нам у пошуках правди, любові та у пошуках примирення..." [1].

Екзистенційний чинник прощення, яке виступає чи не єдиним засобом остаточного залагодження духовних, соціальних, історичних катастроф, що доступний людині і триває у персональних долях і наративах. І роль церкви у цьому процесі є беззаперечно якщо не визначальною, то вагомою. Тим паче, що за модель для українсько-польського порозуміння першопочатково було обрано польсько-німецькі відносини з відомою формулою "прощаємо і просимо прощення", виняткове значення у переході яких на новий рівень мала саме діяльність представників католицької церкви, які у 1960-х рр. і у Німеччині, і у Польщі робили все від них залежне для подолання різночитань між двома країнами, які виникли після завершення Другої світової війни.

Без сумніву, у питанні українсько-польського поєднання і примирення найвагомим слід вважати діалог між Українською греко-католицькою та Польською римо-католицькою церквами, який має тривалу передісторію. Ще 3 червня 1984 р. у Подкові Леській (PodkowaLeśna) (неподалік Варшави) з ініціативи Богдана Скарадзінського та Яна Ярцо (Jan Jarco), відбулася зустріч на якій було запропонувати здійснити спільну молитву за Україну та українсько-польське примирення. Наступною стала зустріч у Лодзі 1987 р. з нагоди симпозиуму під назво "Литовці, білоруси, українці й поляки: ідея поєднання". Того ж таки 1987 р. у Римі з ініціативи Івана Павла II в українському колеґіумі Св. Йосафата і польському колеґіумі відбулися зустрічі найвищих ієрархів обох церков. Ця розмова відбувалася напередодні 1000-ліття Хрещення України-Руси. Уже тоді предстоятель греко-католицької церкви Мирослав Іван кардинал Любачівський промовив: "Ми, ієрархи української греко-католицької церкви, простягаємо братню руку до братів поляків на знак поєднання, пробачення й любові...". Потім були урочистості в Ясногірському монастирі (Ченстохова) 1988 р. та інші. Тож, греко-католицька й римо-католицька церкви віддавна, ще до постановня демократичної Польщі 1989 р. та проголошення незалежності України, прагнули відігравати важливу роль у процесі поєднання й зближення української та польської націй, задля пробачення всього того зла, яке трапилося між поляками й українцями упродовж століть спільної історії.

Важливу роль у волинській дискусії, яка розгорілася 2003 р. з наближенням 60-ї річниці Волинської трагедії відіграли релігійні структури. Ще у березні 2003 р. члени Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій оприлюднили спільне звернення до своїх вірних, у якому наголосили на необхідності визнати помилки попередніх поколінь і просити вибачення за скоєний один одному біль [2].

Особливий інтерес у контексті цього діалогу викликає питання волинської трагедії, яке особливо гостро постало у ході волинської дискусії. Ще 5 травня 2003 р. Українська греко-католицька церква оприлюднила послання "До українського і польського сусідніх народів-братів у Христі", у якому окрім іншого говорилося про взаємні кривди ("Це правда, що нам завдано кривди. Але правдою є й те, що й ми кривдили. Визнання цих двох аспектів правди визволить нас. Історія перестане бути тим гострим каменем, котрого ми тримаємо за пазухою для того, щоб ударити ним нашого брата"); звучала теза, що "українці і поляки устами своїх державних мужів декларують устремління творити добросусідські відносини та взаємно допомагати одне одному будувати краще майбутнє"; стверджувалося, що "без примирення в нас немає і не буде ані релігійного, ані державного майбутнього"; декларувалося необхідність нелегкого процесу (уже тоді було чітке розуміння, що духовно-релігійний процес буде тривалим), "який повинен завершитися не тільки зовнішньополітичним, але й внутрішньорелігійним примиренням" [3]. Загалом, для української спільноти надзвичайно важливим виявився пастирський лист Любомира Гузара під дуже символічною назвою: "До сусідуючих з собою братів у Христі українців та поляків", опублікований 5 травня 2003 р. Цей документ дослідники називають ідейним підґрунтям нового українсько-польського церковного діалогу [4].

Згодом, у травні – червні 2003 р., представники УГКЦ та УАПЦ зініціювали звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій з приводу 60-ї річниці волинської трагедії.

У зверненні до українського та польського народів від травня 2003 р., окрім іншого було наголошено, що "ми повинні мати мужність визнати помилки попередніх поколінь, низько вклонитися і просити вибачення за скоєну один одному біль і кривду. Ми маємо пам'ятати ті далекі трагічні події в українсько-польських відносинах. Ця пам'ять й історичні знання потрібні нашим народам, особливо молодим поколінням, котрі будуватимуть своє майбутнє. Необхідні вони для того, щоб не з'ясовані до кінця факти не були джерелом недовіри й упередження, не тяжили над нашими добросусідськими відносинами" [5].

Окремої згадки потребує участь у волинській дискусії беззаперечного морального авторитета Папи Івана Павла II. "Ми переконані, що Ваше прилучення до процесу примирення надасть йому виняткового значення і виміру, зробить нову сторінку українсько-польських взаємин взірцем для народів, які ще не винайшли формули примирення між собою"[6], – йшлося у зверненні від 14 червня 2003 р.

Пригадаймо, Папа Римський закликав до вираженості в оцінках, а неабияким духовним дороговказом у випрацюванні бачення волинських подій сучасниками став його заклик 2001 р. під час візиту до Львова будувати спільне майбутнє країн на основі правдивої солідарності завдяки очищенню історичної пам'яті. Не випадково, ієрархи зверталися пізніше до його слів під час візиту в Україну, коли він ствердив: "На жаль, були також і сумні періоди, в яких ікона Христової любові була затьмарена: впавши ниць перед Господом, єдиним для всіх, признаймо наші провини. Прохаючи прощення за помилки, вчинені у далекому й близькому минулому, й ми, з нашого боку, запевняємо прощення за заподіяні нам несправедливості. Найщирішим побажанням, яке випливає із мого серця, є те, щоб помилки минулого не повторились у майбутньому. Ми покликані бути Христовими свідками і бути ними разом. Нехай спогад про минуле не гальмує сьогодні поступу на шляху до взаємопізнання, що сприяє братерству та співпраці. Світ швидко змінюється: те, що ще вчора було немислимим, сьогодні вже є поруч із нами. Христос закликає всіх нас до того, щоб оживити у серці почуття братерської любові. Покладаючись на любов, з Божою допомогою можна перетворити світ".

У своєму зверненні з нагоди 60-ї річниці волинських подій Іван Павло II висловив переконання, що нове тисячоліття вимагає від українців та поляків не залишатися поневоленими сумними споминами минулого. "У вихорі Другої світової війни, коли невідкладнішою мала би бути потреба солідарності і взаємодопомоги, темні дії зла отруїли серця, а зброя довела до пролиття невинної крові. Тепер, після шістдесяти років тих сумних подій, в серцях більшості поляків та українців утвердилась потреба глибокого іспитування совісті. Відчувається необхідність поєднання, яке дозволило б новими очима подивитись на теперішнє і на майбутнє" [7]. Зрештою, саме слова Папи Івана Павла II стали лейтмотивом процесу примирення, неодноразово згадувані лідерами держав: "Нехай прощення – дароване й отримане – розіллється, немов цілющий бальзам, у кожному серці. Нехай усі будуть готові поставити вище те, що об'єднує, а не те, що розділяє, щоб разом будувати майбутнє, засноване на взаємній повазі, на братерській співпраці та істинній солідарності" [8].

Позиція найвищого ієрарха спонукала представників обох католицьких церков до діалогу. Уже тоді 2003 р. кардинал Любомир Гузар висловив декілька принципових позицій у баченні подій часу Другої світової війни. По-перше, що в трагедії винна не одна сторона, але обидві. По-друге, що це не може продовжуватися вічно і супроводжувати нас у майбутнє. Адже, якщо виходити лише з історії, то немає сенсу починати процес примирення, оскільки так ніколи не дійти до порозуміння. По-третє, що у охолодженні гарячих голів повинна важливу роль відіграти саме церква [9]. "Ми дійшли висновку, що нашим обов'язком є зробити так, щоб український і польський народи підвели ризику під минулим. Ми не можемо змінити того, що було. Ми не можемо цього забути. Але треба сказати: нам прикро, що це сталося. Де ми зробили зло – просимо прощення. Де нам зробили зло – прощаємо, і це мусить бути з обох сторін. Так свого часу сталося між Францією і Німеччиною, між Німеччиною і Польщею. І ми докладатиме всіх зусиль, щоб між українцями і поляками було так само" [10].

Варто звернути увагу й на звернення архієпископа Української автокефальної православної церкви Ігоря (Ісиченка), оприлюднене у липні 2003 р. і яке взагалі не було помічене. У ньому наголошувалося на тому, що криваві конфлікти між українцями і поляками неодноразово використовувала третя сторона (котрою найчастіше, на думку архієпископа, була Москва), яка керувалася принципом "розділяй та володаруй". Основну провину за

трагічні події, що відбулися у минулому, Ігор Ісиченко поклав на недалекоглядних польських політиків, "які сторіччями намагалися говорити з українцями з позиції сили", не зважаючи на протести українців, нищили православні церкви у 20–30-х рр. 20 ст. і т. д. Водночас, він ствердив, що "спогад про минуле потрібен не для того, щоб відновити у своїй уяві образ ворога, а щоб переконатися в безплідності спроб писати амбітні політичні проекти мовою сили та самодостатньої зверхності щодо партнерів" [11].

Виявом вибудови міжцерковного діалогу у 60-і роковини волинських подій стала участь у поминальних заходах. Так, серед іншого, у Павлівці на католицькому цвинтарі проходила Свята літургія за участю президентів України та Польщі Леоніда Кучми і Александра Квасневського, яку провели митрополит Львівський Римо-католицької церкви кардинал Мар'ян Яворський (Marian Jaworski), який зачитав послання Папи Римського до українського і польського народів; кардинал Української греко-католицької церкви Любомир Гузар; польовий єпископ Війська Польського генерал дивізії Славой Лешек Ґлудзь (Sławoj Leszek Głódź); єпископ Луцької дієцезії Маркіян Трофим'як (Marcjan Trofimiak). Екуменічні молитви промовили православний ординаріус Війська Польського ксьондз біскуп бригадний генерал Мирон Ходаковський, рабин Варшави і Лодзі Міхаел Шудріх та Корнель Ундас від Євангельської церкви [12]. Після того на православній частині кладовища Службу Божу відправив архієпископ Володимир-Волинський і Ковельський УПЦ МП Симеон [13]. Звертаючись до присутніх, виступаючі церковні достойники різних обрядів говорили про необхідність примирення, взаємного вибачення заради майбутнього. "Українсько-польська дружба – це єдиний шанс для нашого сусідства, – твердив польовий єпископ Славой Лешек Ґлудзь. – Знаком спільності між нами є також спільна віра в Христа" [14]. Він закликав обидві сторони на волинських могилах подати собі руки на знак примирення.

Загалом, тоді позиція Церкви, ліберальної інтелігенції та вищого керівництва Польщі була доволі стриманою. Адже, мова йшла про взаємне примирення, а тому термінів "геноцид" та "етнічні чистки" уникали, обмежуючись прийнятним для обох сторін означенням "конфлікт". Тоді під час вшанування 60-тиріччя трагічних подій на західних землях України кроки і духовної і світської влади, творили єдність на шляху тривалого процесу пошуку взаєморозуміння та взаємопідтримки.

Виважену позицію та прагнення до будування діалогу на засадах взаємовибачення та партнерства церковні діячі демонстрували й пізніше. Так, показовим є виступ єпископа Івано-Франківського Української греко-католицької церкви в липні 2004 р. у Львові. Софрон Мудрий, оцінюючи позитивно українсько-польські відносини, згадав болісну для поляків історію Другої світової війни, коли хтось кинув кістку, щоб українці та поляки гризлися між собою, наче собаки. Водночас, він ствердив: "Тож для нас нині треба визнати правду, що Волинська трагедія 1943 р. – є трагедією обох народів і вимагає вибачення з обох сторін. Ми прощаємо і вибачаємо полякам за всі вбивства і кривди та потребуємо прощення і вибачення поляків за всі вбивства і кривди завдані українським народом. Тільки таким чином у християнському дусі можна сповнити закон Господньої молитви "Отче наш... і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим" [15]. Згадуючи про застереження частини українців, що таке засудження означало б визнання злочинним всього національно-визвольного руху, архієпископ закликав до реалізму та прагматизму і будувати спільну європейську цивілізацію.

В умовах наростання емоцій навколо 70-ї річниці Волинської трагедії важливою виявилася роль Української греко-католицької та Польської римо-католицької церков та долучення до дискусії релігійних лідерів з обох боків кордону. Повторення формули "пробачаємо і просимо пробачення" 2013 р. далось не просто. Перші кроки до випрацювання спільного послання української та польської церков були датовані ще січнем 2013 р. Римо-католицькі ієрархи відреагували дивно на ініціативу глави УГКЦ Блаженнішого Святослава (Шевчука). Адже спершу не вдалося домовитися про спільну заяву. Як повідомляли медіа, однією з причин відмови був запропонований УГКЦ начебто "знак рівності" між винищенням польського народу через нібито вину польських державних чинників. Голова Римо-католицької церкви в Україні заявив, що замість спроб провести сумнівні паралелі між минулою поведінкою поляків і українців, потрібен "беззастережний осуд" ідеології, яка спричинила трагедію. При цьому митрополит Львівський РКЦ Мечислав Мокшицький (Mieczysław Mokrzycki) вважав за необхідне заявити, що "українці масово співпрацювали з нацистами для масового вбивства євреїв" [16]. Він висловив переконання, що формула

"пробачаємо і просимо вибачення" є невідповідною, натомість запропонував одностороннє означення "вибачаємося і просимо про вибачення", що цілком прогнозовано викликало негативну реакцію української сторони [17].

Односторонність позиції чітко зафіксував Пастирський лист до вірних щодо 70-ї річниці волинської трагедії Конфедерації римо-католицьких єпископів, де читаємо: "... Пригадуємо цю правду про пам'ять і таємницю зла, закоріненого в людині в контексті 70-ї річниці так званої Волинської Різні, котра розпочалася Кривавою Неділею 11 липня 1943 року, коли збройні сили українських націоналістів напали на десятки польських поселень і сіл Волині, атакуючи як віруючих, що згуртувалися в римсько-католицьких святинях і каплицях, так і людей, що перебували у своїх домівках"[18]. Наче у відповідь на таку позицію звучить застереження блаженнішого Любомира Гузара, що важко буде погодитися на прощення, що виходить з одного боку. Адже тоді кожна зі сторін отримує право говорити з позиції грішник (читай – кат) – жертва, а замість прощення ми потрапимо у замкнене коло вирішення, хто більше згрішив [19].

Як слушно підмітили аналітики, цей приклад – небажання і невміння навіть вищих церковних ієрархів піднятися понад національні комплекси та образи – показує, наскільки важко, практично неможливо знайти спільне бачення того, що коїлося між українцями та поляками у роки Другої світової війни [20]. Це викликало слушне питання чи церква повинна покликатися по відмінності позицій, "Та ж Церкви не покликані давати політичні оцінки: а закликати до любові причому не лише між католиками, а між людьми – чи мусульмани вони: буддисти – не важливо. Невже краще залишити вірних на самих себе?" [21]. Варто звернути увагу також на доволі виважену оцінку позиції архієпископа. Так, о. Стефан Батрух говорив про позицію Мечислава Мокшицького як про думку кількох римо-католицьких єпископів, власне екстремального радикального кола, а саму заяву оцінив як дуже емоційну, провокативну та передчасну[22]. Ярослав Грицак прямо назвав заяву Мечислава Мокшицького особистою позицією, стверджуючи переконання вірності польської церкви принципам примирення, за які виступав Папа Іван Павло II [23]. Тим паче, що ця настанова була повторена його наступником – Папою Франциском, який торкнувся волинської проблеми у недільній проповіді 14 липня 2013 р. І хоча відповідальність за тисячі жертв і "зранене братерство двох народів" він поклав на націоналістичну ідеологію, водночас, закликав Божу ласку глибокого примирення і успішного майбутнього [24]. Обґрунтованості саме такої оцінки надавали висловлювання голови Польської конференції єпископів архієпископа Юзефа Міхаліка, котрий говорив про Волинську трагедію як пересторогу і пропонував ставитися до українців "з розумінням" ("бо їм ще потрібно осмислити своє минуле і примиритися з ним") [25].

За таких обставин УГКЦ оприлюднила власне звернення, у якому містилася оцінка причин і наслідків українсько-польської війни з позицій Христової Церкви, яка "вимагає від нас їх однозначного засудження. З християнської точки зору, осудливими були як політика, спрямована на позбавлення права на самовизначення українців на своїй землі, так і збройне насилля супроти польського населення на Волині". Відтак: "Бажаємо продовжувати справу примирення двох братніх народів – польського й українського – задля взаємного прощення в ім'я справедливості" [26]. Адже, поєднання деклароване церквою повинне дійти до свідомості, сумління і серця кожного українця і кожного поляка і над цим слід працювати [27]. Якщо вдається до спрощення, то лейтмотив звернення зводиться до нагадування про ухвалені раніше рішення та наголошення на необхідності процесу примирення. Тут найдоцільніше послатися на оцінку листа українських єпископів греко-католицької церкви про волинську трагедію знаним польським інтелектуалом Адамом Міхніком (AdamMichnik). Рекомендуючи уважно прочитати цей важливий текст, головний редактор Адам Міхнік назвав його "зверненням до того, що в нашій людській натурі є мудрим та шляхетним, – це голос проти взаємної ненависті" [28] та висловив жаль, що цей лист зіткнувся з неприхильною реакцією з боку львівського архієпископа. "Мова архієпископа – це не мова Івана Павла II; це радше мова тих, хто вперто шукає скалку у чужому оці", – у підсумку зауважив інтелектуаліст [29].

Лише після довгих вагань зрештою вдалося дійти до порозуміння і прийняти 28 червня 2013 р. спільну декларацію, яку підписали між іншим Верховний Архієпископ УГКЦ Святослав Шевчук, керівник Конференції Єпископату римо-католицької церкви Польщі Юзеф Міхалік (J?zefMichalik), архієпископ Мечислав Мокшицький (MieczysławMokrzycki), митрополит

Львівський латинського обряду і керівник Конференції Єпископату Римо-Католицької церкви України, архієпископ Ян Мартиняк (JanMartyniak), митрополит перемисько-варшавський Греко-католицької церкви в Польщі[30]. Обидві церкви у спільному зверненні засудили насильство та закликали до примирення і взаємного вибачення за обопільні злочини згідно християнською традицією. Вони зауважили також необхідність продовження діалогу істориків для наближення правди про ці трагічні події та konieczність співпраці України та Польщі заради миру на Сході Європи. Підписання цього документу стало виявом спільних кроків до поєднання, які відбувалися "і нагорі, на низах"[31] та було сприйнято як знакова подія у справі примирення між народами. Водночас, все це дало підстави говорити про складні міжцерковні відносини греко-католицької та римо-католицької конфесіями[32]. Ці суперечності слід вважати виявом напруженості в українсько-польських відносинах, коли одна частина суспільства населення обох народів хотіла би бачити якийсь остаточний розв'язок, а інша, натомість, загострити і використати спомини про минуле, щоб загострити можливі непорозуміння й ненависть [33]. Прикметно, що заяву українських та польських єпископів було сприйнято не лише як суто церковний, а й політичний документ [34].

До українсько-польського єкуменічного діалогу тоді долучився й глава Української православної церкви Київського патріархату Філарет, який також закликав українців й поляків до взаємного прощення за кривди, завдані у роки Другої світової війни. Визнавши, що "як і між людьми, відносини між народами складаються, на жаль, не лише зі світлих сторінок", предстоятель УПЦ КП нагадав про причетність і українського, і польського народів до християнської віри [35]. Він також висловив своє глибоке переконання, що неможливо, щоб не було примирення: "Сподіваюся, що спільна українських та польських представників, православного, греко-католицького та римо-католицького духовенства, спільна молитва та заходи пам'яті у храмах та на місцях поховання жертв стануть добрим прикладом і свідченням примирення. Того примирення, завдяки якому подібні конфлікти й трагедії ніколи не зможуть повторитися у майбутньому", – йшлося у відповідному зверненні [36].

Цінним внеском у процес українсько-польського примирення слід вважати звернення Ради Церков з приводу 70-ліття Волинської трагедії, у якому окрім іншого стверджено: "Закликаємо і українців, і поляків ще раз сказати "Простіть нас, і ми вас прощаємо, а ланцюг зла, що тягнувся стільки століть, перериваємо добрими вчинками". Так маємо казати, так маємо навчати дітей і внуків, так маємо діяти" [37]. Однак, і тут не обійшлося без але... Представник римо-католицької церкви єпископ Станіслав Широкоградюк (StanisławSzyrokoradiuk) відкликав свій підпис під цим документом, що отримало широкий резонанс.

У свою чергу: у своєму зверненні духовенство Української православної церкви Московського патріархату засудило будь-які спроби політичних спекуляцій довкола Волинської трагедії і зазначили: що "це братовбивче протистояння виникло через гріховне спотворення національного почуття".

Надзвичайною була діяльність Громадського комітету "Примирення між народами", до складу якого увійшли та підтримали першу заяву церковні діячі: Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, Емеритований Верховний Архієпископ УГКЦ кардинал Любомир Гузар, митрополит Вінницький і Барський УПЦ Високопреосвященніший Симеон.

Однією з форм подолання суперечок між українською та польською націями, запропонованою церквою, стали спільні прощі. Пам'ять жертв Волинської трагедії вшанували під час єкуменічної молитви у рамках їх спільного вшанування українцями та поляками, організованого представниками інтелігенції Києва та Львова. Митрополит Луцький і Волинський Михаїл (Зінченко) у дусі християнства звернув увагу присутніх, що не варто спиратися на віру чи національність, коли мова йде про пролиту кров: "Не варто ховатися за віру чи національність, виправдовуючи свої гріховні вчинки. Перед Богом ми рівні... Гріх людиноненависті підштовхує робити погані вчинки, які спотворювали задум Божого творіння і навіть спонукає до людиноббивства. А хто є людиноббивцею? Диявол!... Нема виправдання тим, хто вчинив людиноббивство, бо він заподіяв недобре Самому Богові, відібравши життя у ближнього... Нехай заповідь любові до Бога надихатиме нас прощати. І ми сьогодні просимо прощення за всіх" [38].

Звернемо увагу також на майже не помічену конференцію в рамках проекту "Поєднання в Європі – завдання церкви в Україні, Білорусі, Польщі та Німеччині" (projekt "Pojednanie w

Europie – zadanie Kościołówna Ukrainie, Białorusi, w Polscei w Niemczech"), яка відбулася 2–4 жовтня 2013 р. у Центрі православної культури у Варшаві (Centrum Kultury Prawosławnej w Warszawie) під патронатом Польської Екуменічної Ради (Polska Rada Eklezjalna, PRE) та за участі митрополита Єремії, очільника Польської автокефальної православної церкви [39]. Цей захід вартий уваги у контексті нашої теми з огляду на те, що про волинські події та польсько-українські відносини з перспективи церкви розмовляли представники греко-католицької, римо-католицької та православної з обох держав.

Попри це, аналітики говорять про брак голосу власне православних церков, вірними яких і є переважно волиняни. У 70-і роковини трагічних подій лише Українська православна церква Київського патріархату звернулася з листом-вибаченням до поляків, хоча не долучилася до спільної ініціативи греко- та римо-католиків. Мовчазна ж позиція Української православної церкви Московського патріархату та Польської автокефальної православної церкви вказують радше на їх неготовність до історичного діалогу. А з позицією, що без православних він буде неповноцінним, важко сперечатися [40].

Символічно, що до думок, висловлених представниками церкви та до закликів взаємного пробачення Папи Івана Павла II нав'язалися у своєму листі "Брати українці"[41] польські інтелектуали. Якщо вже говорити про християнський (церковний) аспект волинської дискусії, то варто нагадати нав'язування подій на Волині до гріха братовбивства, описаного у Біблії, коли Каїн забив Авеля [42]. І тут важливий висновок, який впливає з розуміння того, що у братовбивстві немає переможців і переможених, адже переможеними виявилися всі, хто долучений до тих страшних подій; і не лише вони, а й їхні нащадки, котрі донині змушені руйнувати мури ненависті та підозр, вибудовані впродовж десятиліть предками [43].

Попри те, що за останню чверть століття польські й українські політики, громадські діячі й церковні ієрархи декілька разів виходили зі спільними деклараціями у дусі класичної формули: "Прощаємо і просимо прощення", попри те, що таких заяв щороку більшало, дискусії ставали все гарячішими.

На жаль, останнім часом займати виважену та нейтральну позицію у волинській дискусії все важче вдається і представникам церкви. Навряд чи розуміння усіх учасників українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни демонструють слова владики Станіслава Широкоградюка: "Головна проблема – українська сторона погано розбиралася в історичному боці питання. Польща цим зайнялася одразу після Другої світової війни. Вони одразу почали шукати сліди тих злочинів і мають дуже багато матеріалів. Україна цю тему приховувала – табу! Мовляв, краще про це не говорити і не згадувати. Бо це все болюче. Ми через це багато чого втратили. Якщо ми одразу цим зайнялися на основні історичних фактів: Хто почав? Коли почалося? І врешті ми б визнали, що був такий факт, можливо б далі не пішло. І поляки так не домагалися визнання трагедії. Натомість говорили, що то було з двох сторін, село на село. Це не правда! Я два роки був на Волині, їздив по цвинтарях, які встановили поляки. Скільки спалених польських сіл! Я не був на жодному селі, де було б спалено українців..." [44].

21 травня 2017 р. вийшло друком інтерв'ю архієпископа Мечислава Мокшицького, яке збурило українське суспільство [45]. У ньому, покликаючись на Фатімські об'явлення, він ствердив наступне: "Гадаю, що особливо ця відповідь повинна з'явитися зараз, у рік появи Богородиці у Фатімі, котра говорила, що комунізм є карою за гріхи, за відвернення від Бога, але водночас закликала до навернення, покути і вибачень у Господа". І далі: "На українському народові надалі висить гріх геноциду, у якому йому важко зізнатися донині від якого важко очиститися, хоч й було декілька спроб це зробити, поміж іншим в 70-ту річницю подій на Волині" [46]. Хоч би як опісля секретар ієрарха не намагався виправдати свого керівника [47], незаперечним фактом є, що у даному випадку ми маємо справу не з церковною, а політичною позицією (на що прямо вказує, наприклад, вживання ієрархом неоднозначного терміну "геноцид"). До того ж такою, яка відповідає ідеології праворадикальних і шовіністичних партій та організацій Польщі. Прикметно, що його колега єпископ Харківсько-Запорізький Станіслав Широкоградюк коментуючи цю заяву вказав на просту річ, що треба більше і спільно молитися, щоб зрозуміти, що різні люди в Церкві мають свої особисті думки: за які Церква не відповідає [48].

Попри численні кроки християнських церков, варто погодитися, що вони мають ще чимало до реалізації. Адже не досить декларацій про "вибачення в Бога", згадок про заповідь "Не вбий!" і декларування, що "всі люди є дітьми Божими". Останні кроки чи власне

відсутність належної реакції у ситуаціях, коли не враховуючи вразливість протилежної сторони, різними шляхами прагнуть реалізувати власні політичні чи особисті цілі, ставлять під сумнів щирість проголошених декларацій [49].

Так чи інакше, саме церква мала б виступити стримуючим чинником у зростаючій ескалації українсько-польського напруження. Співпраця між діячами християнських церков різних обрядів виявляла спільне бажання, підкріплене конкретними діями, пошуку шляхів примирення на основі християнських законів. І так, як над загиблими цивільними у Глінтішках (лит. Glitiškės; пол. Gliniszki) Дубинках (лит. Dubingiai; пол. Dubinki) зуміли скласти спільну молитву і промовити слова "Пробачаємо і просимо пробачення" литовською і польською мовами колишні вороги з часів Другої світової війни ветерани Армії крайової і Відділів генерала Плехавічуса [50], хочеться вірити, відбудеться й в українсько-польському випадку.

Список літератури:

1. Ковальчук М. "Цю подію ми повинні аналізувати у християнському розумінні": Віряни УГКЦ молилися за жертв Волинської трагедії / Марта Ковальчук // День. – 2013. – 16 липня (№ 122).
2. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до віруючих і всіх людей доброї волі з приводу 60-ї річниці Волинської трагедії періоду Другої світової війни // Воєнна історія. – 2003. - № 3-4.
3. Послання ієрархії Києво-Галицької митрополії Української греко-католицької церкви до українського і польського сусідніх народів-братів у Христі // Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989–2008) (=Джерела християнського суспільного вчення та служіння, т. 1)., Леся Ковальченко (заг. ред.). – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2008. –
4. Перевезій В. Проблеми українсько-польського порозуміння на початку XXI століття та роль релігійних організацій у їх розв'язанні / Віталій Перевезій // Наукові записки. Серія: "Політологія і етнологія" / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2006. – Вип. 29. – С. 335.
5. Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до віруючих і всіх людей доброї волі з приводу 60-ї річниці Волинської трагедії періоду Другої світової війни // Воєнна історія. – 2003. – № 3–4. – С.
6. Перевезій В. Проблеми українсько-польського порозуміння на початку XXI ст. та роль релігійних організацій у їх розв'язанні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2006. – Вип. 29. – С. 337.
7. Послання Папи Римського Іоанна Павла II до учасників урочистостей з нагоди вшанування пам'яті жертв українсько-польського конфлікту на Волині та в Галичині у 1943-1944 роках // Воєнна історія. – 2003. - № 3-4.
8. Спільна заява Президента України і Президента Польщі "Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині" // Україна – Польща: уроки другої світової війни: наук. семінар молодих вчен., 27 лют. 2003 р., Тернопіль. – Тернопіль, 2003. – С. 188-190.
9. Гузар Л. "Тільки відкинувши все, що розділяє, церкви можуть об'єднатися" [Електронний ресурс] / Любомир Гузар 4 підгот. Клара Гудзик // День. – 2003. – 25 квітня (№ 76). – Режим доступу : <https://day.kyiv.ua/uk/article/akciya-dnya/tilki-vidkinuvshi-vse-shcho-rozdilyaie-cerkvi-mozhut-obiednatisya>
10. Романець О. Нашим завданням є сказати Заходу, що таке Схід / О. Романець, Я. Музиченко // Україна молода. – 2003. – № 62 (2112)
11. Учасникам науково-практичної конференції "Польське зазіхання на Волинь і українське право на оборону в роки Другої світової війни" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bishop.kharkov.ua/statements/volin-2003>
12. Adamska J. Poryck – symbol wołyńskiej tragedii / Jolanta Adamska // Przeszłość i Pamięć. – 2003. – Nr 3–4. – S. 22.
13. Лагановський Л. Пам'ять. Скорбота. Єднання / Леонід Лагановський // Урядовий кур'єр. – 2003. – 15 липня (№ 128). – С. 1, 3.

14. Kazanie wygłoszone przez bp. Polowego WP Sławoja Leszka Głódzia podczas mszy Świętej odprawionej w Pawliwce w intencji Polaków pomordowanych na Wołyniu // Wołanie z Wołynia. – 2003. – Nr 3 (53).
15. Мудрий С. Слово на спільній зустрічі у Львові представників ієрархії Польської Римо-Католицької та Української Греко-Католицької Церков [Електронний ресурс] / Софрон Мудрий, ЧСВВ. – Режим доступу : <http://www.rr.lviv.ua/news/n412/>
16. Баган О. Ще раз про 70-у річницю трагічних подій на Волині [Електронний ресурс] / Олег Баган, прот. Іван Гаваньо, Любомир Сікора, Степан Лесів. – Режим доступу : https://www.cerkiew.net.pl/Wiadomosci/wiadomoscjedna.php?polaczenie=wiad_1366037624&cerkiew=cerkiew
17. Данилюк В. Нам пропонують каятися, або Як формулу "пробачаємо і просимо пробачення" переписали в односторонньому порядку... // Волинська газета. – 2013. – 14 березня (№ 11). – С. 1, 4.
18. Пастирський лист римсько-католицьких єпископів України з приводу 70-ї річниці волинської трагедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rkc.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2304%3A-70-&catid=1%23Alatest-news&lang=ukr
19. Гузар Л. Мусимо набратись відваги і взаємно простити [Електронний ресурс] / Любомир Гузар. – Режим доступу : <http://credo.pro/2013/05/83801>
20. Bazar O. Dwie prawdy o Wołyniu / Oleg Bazar // Rzeczpospolita. – 2013. – 28 czerwca (Nr149). – S. A14.
21. Возняк Т. Волинь 1943 – слова наступні / Тарас Возняк // "ї": незалежний культурологічний часопис. – 2013. – Ч. 74.
22. Коментар о. Стефана Батруха: Послання Церков про Волинську трагедію // Наше слово. – 2013. – 17 березня (№ 11).
23. Грицак Я. Польсько-українське примирення – шанс поширити Європу на Схід [Електронний ресурс] / Ярослав Грицак. – Режим доступу : <http://journalism.ucu.edu.ua/program-highlights/2045>
24. Papież Franciszek o zbrodni wołyńskiej: podyktowana nacjonalistyczną ideologią [Reżim elektronowy]. – Warunki dostępu : <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1356,title,Papiez-Franciszek-o-zbrodni-wolynskiej-podyktowana-nacjonalistyczna-ideologia,wid,15812149,wiadomosc.html>
25. Michalik J. Nadszedł czas polsko-ukraińskiego przebaczenia! [Reżim elektronowy] / Abp Józef Michalik ; rozmawiał Marcin Przeciszewski. – Warunki dostępu : <http://niedziela.pl/artykul/5373/Abp-Michalik-Nadszedl-czas>
26. Звернення Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архієпископства Української Греко-Католицької Церкви до вірних та всіх людей доброї волі з приводу 70-х роковин Волинської трагедії // Благовіст: місячник Української Греко-Католицької Церкви в Польщі. – 2013. – № 3 (березень). – С. 2, 7; Звернення Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архієпископства Української Греко-Католицької Церкви до вірних та всіх людей доброї волі з приводу 70-х роковин Волинської трагедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sde.org.ua/zmi/zvoda/item/2335-zvernennya-synodu-jepyskopiv-kyjevo-galyckogo-verkhovnogo-arkhyjepyskopstva-ukrajinskoji-greko-katolyckoji-cerkvy-z-pryvodu-70-krkovyn-volynskoj-tragediji.html>
27. Krzyżak T. Wołyń, pojednanie, przebaczenie / Tomasz Krzyżak // Rzeczpospolita. – 2013. – 28 czerwca (Nr 149). – S. A5.
28. Michnik A. Pojednanie – trudne i niezbędne / Adam Michnik // Gazeta Wyborcza (magazyn świąteczny). – 2013. – 23 marca (Nr 70). – S. 30.
29. Міхнік А. Не варто сперечатися про те, хто більше винен [Електронний ресурс] / Адам Міхнік. – Режим доступу : <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=5353> ; Michnik A. Niespierajmy się oto, ktobardziejzawinił / Adam Michnik // Gazeta Wyborcza. -
30. Warunki dostępu : http://ekai.pl/wydarzenia/temat_dnia/x68417/polsko-ukrainska-deklaracja-o-pojednaniu-podpisana
31. Kowal?w W. Wołyńskarżeż – modlitewnewołanieopojednaniepolsko-ukraińskie / ks. Witold-Józef Kowalów // Wołanie z Wołynia = Волання з Волині pismo religijno-społeczne Rzymskokatolickiej Diecezji Łuckiej. – 2013. – Nr 5 (114). – wrzesień-październik. – S. 21-29.

32. Червак Б. Волинська трагедія у ракурсі християнської церкви [Електронний ресурс] / Богдан Червак. – Режим доступу : http://religioterno.ucoz.ua/publ/volinska-tragedija_u_rakursi_khristijanskoji_cerkvi/1-1-0-145
33. Гузар Л. Чи справді ми бажаємо "єдиноспасаємого" примирення [Електронний ресурс] / Любомир Гузар. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/05/7/123089/>
34. Krzyżak T. Wołyń, pojednanie, przebaczenie / Tomasz Krzyżak // Rzeczpospolita. – 2013. – 28 czerwca (Nr 149)/ - S. A5.
35. Прощаємо поляків і просимо прощення, – Філарет про Волинську трагедію [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravoslavnews.com.ua/news/filaret-volynska-tragedija>
36. Звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета з нагоди 70-х роковин масових вбивств на Волині // Наше слово. – 2013. – 4 липня (№ 14).
37. Не даймо розсварити наші народи: Звернення Ради Церков з приводу 70-ліття Волинської трагедії // Волинь. – Луцьк, 2013. – 25 квітня (№ 46). – С. 1.
38. Волинська трагедія: митрополит Михаїл вибачався за всіх [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.volyn.news.com/news/society/volynska-tragediya-mitropolyt-mykhail-vybachavsya-za-vsich-foto> ; Режим доступу : http://arkhiv.pravoslaviavolyni.org.ua/novyny/novyna/?newsid=3366&ncategory=mytr_mykhail
39. Karski M. Kościoły w kontekście pojednania [Reżim elektronowy] / Michał Karski. – Warunki dostępu : <https://ekumenia.pl/aktualnosc/koscioly-w-kontekscie-pojednania/>
40. Кабачій Р. Відлуння Волині: скандальність вивищується над голосом розуму [Електронний ресурс] / Роман Кабачій. – Режим доступу : <http://kulturaenter.pl/echa-wolynia/2013/07>
41. Bracia Ukraińcy : List polskich intelektualistów i polityków // Gazeta Wyborcza. – 2016. – 5 lipca (Nr 155). – S. 2.
42. Kowal P. „Zbrodnia wołyńska jest jako zbrodnia biblijna” [Reżim elektronowy] / Paweł Kowal ; rozm. Marcin Lis. – Warunki dostępu : <https://www.wprost.pl/tylko-u-nas/407863/Zbrodnia-wolynska-jest-jak-zbrodnia-biblijna.html> ; Modlitwa za Wołyń = Молитва за Волинь // Наше слово. – 2013. – 21 липня (№ 29). – С. 2.
43. Каліщук О. У тіні Волині? Історія vs пам'ять / Оксана Каліщук ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2016. – С. 13-14.
44. "Я не був в жодному селі, де б було спалено українців" – владика Станіслав Широкоградюк про Волинську трагедію [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://radiomaria.org.ua/ya-ne-buv-v-jodnomu-seli-de-b-bulo-spaleno-ukrainciv-vladika-stanislaw-shirokoradyuk-pro-volynsku-tragediyu-3918>
45. Бойко Ю. З ким поведешся, такого й сам наберешся (про інтерв'ю митрополита Мечислава Мокшицького) [Електронний ресурс] / о. Юстин Бойко. – Режим доступу : <http://forpost.lviv.ua/txt/suspilstvo/3862-z-kym-povedeshsia-takoho-i-sam-nabereshsia-pro-intervju-mitropolyta-miechyslava-mokshytskoho>
46. Mokrzycki M. Uczyłem się od nich / z abp. Mieczysławem Mokrzyckim rozmawiał ks. Robert Gołębiowski // Niedziela. -2017. – Nr 21. – S. 13-16.
47. Комюніке Курії Львівської архідієцезії щодо хибної інформації стосовно коментарів Митрополита Мокшицького про Волинську трагедію [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovo.today/2017/05/29/komyunike-kuriyi-lvivsoyi-arkhidiyeceziyi-schdo-khybnoyi-informaciyi-stosovno-komentariv-mitropolyta-mokshyckogo-provolynsku-tragediyu.html>
48. Єпископ Широкоградюк: весь народ не відповідає за чийсь окремі злочини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://credo.pro/2017/05/183465>
49. Mironczuk J. Rolakościołówwpojednaniupolsko-ukraińskim (sprawawołyńska) / JanMironczuk // Ukraina – Polska – UniaEuropejska: Zestudi?wnadprzekształceniamiustrojowyminaPrzełomieXXiXXI wieku = Україна – Польща – Європейський Союз: з досліджень системної трансформації на рубежі XX і XXI століть / Pracazbiorowapodredakcją HenrykaStrońskiego, JanuszaGołoty, OrestaKrasiewskiego. – Lw?w; Olsztyn; Ostrołęka, 2014. – S. 574.
50. Komar J. J. Polsko-litewskie pojednanie po latach [Reżim elektronowy] / Jacek J. Komar. – Warunki dostępu : <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,2762357.html>

THE ROLE OF THE CHURCH IN VOLYN DISCOURSE

Kalishchuk Oksana

Undeniably, the moral and ethical and social doctrine of modern Christianity and its concept of the true world was a huge influence on the processes of interethnic reconciliation. The attribution to the religious, Christian assessment of the Volyn events by the leaders of the states, politicians, and public figures is only a reflection of it. The bishop of the Lviv Archdiocese of the UGCC, Bishop Venedikt Aleksiychuk rightly argued that the Volyn tragedy always demands such an appeal: "More and more often, I think that this event should be analyzed in the Christian sense, since every day both the Pole and the Ukrainian speak one and the same prayer, so we have to try to inquire about one another. Another problem is that we, Ukrainians, do not know how to listen, and the Poles do not know how to hear about the events on the Wisla, despite the fact that there are many truths, the only thing remains true the road to the Lord a. God help us in the search for truth, love and seeking reconciliation ... "[1].

An existential factor of forgiveness, which appears to be the only means of the final settlement of spiritual, social, historical disasters that is accessible to man and continues in personal destinies and narratives. And the role of the church in this process is undeniable, if not determinative, then significant. Especially since the model for Ukrainian-Polish understanding was initially chosen Polish-German relations with the famous formula "forgive and ask for forgiveness", the exclusive significance of which in transition to the new level was precisely the activities of representatives of the Catholic Church, which in the 1960's. and in Germany and Poland, they were doing everything in their power to overcome the discrepancies between the two countries that arose after the end of the Second World War.

Undoubtedly, the dialogue between the Ukrainian Greek Catholic and Polish Roman Catholic churches, which has a long history, is the most important in the issue of Ukrainian-Polish reconciliation and reconciliation. On June 3, 1984, at an initiative of Bogdan Skaradzinsky and Jan Jarco, in PodkowaLeśna (near Warsaw), a meeting was held to offer a joint prayer for Ukraine and Ukrainian-Polish reconciliation. The next meeting was in Lodz in 1987 on the occasion of the symposium titled "Lithuanians, Belarusians, Ukrainians and Poles: the idea of a combination." In the same year in 1987, in Rome, on the initiative of John Paul II, meetings of the highest bishops of both churches took place in the Ukrainian college of St. Josaphat and the Polish collegium. This conversation took place on the eve of the 1000th anniversary of the Baptism of Ukraine-Russia. Already then, the head of the Greek Catholic Church, Myroslav Ivan, Cardinal Lubachivsky, said: "We, the hierarchs of the Ukrainian Greek Catholic Church, extend the fraternal hand to the Polish brothers as a sign of unity, forgiveness and love ...". Then there were celebrations in the Yasnogorsk Monastery (Czestochowa) in 1988 and others. Thus, the Greek Catholic and Roman Catholic churches, long before the establishment of the democratic Poland in 1989 and the proclamation of Ukraine's independence, sought to play an important role in the process of joining and rapprochement of the Ukrainian and Polish nations in order to forgive all the evil that occurred between the Poles and Ukrainians for centuries of common history.

An important role in the Volyn discussion that broke out in 2003 with the approaching 60th anniversary of the Volyn tragedy played by religious structures. Back in March 2003, members of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations issued a joint appeal to their faithful, in which they emphasized the need to recognize the mistakes of previous generations and to apologize for the pain committed to each other [2].

Of particular interest in the context of this dialogue is the issue of the Volyn tragedy, which was particularly acute during the Volyn debate. On May 5, 2003, the Ukrainian Greek Catholic Church unveiled a message "To the Ukrainian and Polish neighboring peoples of brothers in Christ", which, among other things, spoke of mutual injustice ("It is true that we have been inflicted with injustice. which we have offended. Recognizing these two aspects of the truth will save us. "History will cease to be the sharp stone that we hold behind our bosom to hit our brother"); the thesis was that "Ukrainians and Poles declare their aspirations to establish good-neighborly relations with each other and help each other build a better future"; argued that "without reconciliation we will not have and will have neither a religious nor a state future"; Declared the need for a difficult process (even then there was a clear understanding that the spiritual and religious process would be long), "which must be completed not only by foreign policy but also by

religious reconciliation" [3]. In general, for the Ukrainian community, the pastoral letter of Lubomyr Husar was extremely important under the very symbolic title: "To the neighbors with our brothers in Christ, Ukrainians and Poles," published May 5, 2003. This paper is called the ideological foundations of the new Ukrainian-Polish Church Dialogue [4]

Subsequently, in May - June 2003, representatives of the UGCC and the UAOC initiated the appeal of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations on the occasion of the 60th anniversary of the Volyn tragedy. In an address to the Ukrainian and Polish peoples of May 2003, among other things, it was emphasized that "we must have the courage to acknowledge the mistakes of previous generations, to bow down lowly and to apologize for the pain and injustice committed to each other. We must remember those distant tragic events in Ukrainian-Polish relations. This memory and historical knowledge are needed by our peoples, especially younger generations, who will build their future. They are needed in order not to find out the facts were not a source of distrust and prejudice, they did not grapple Days of our good neighborly relations "[5].

A separate mention needs to be made in Volyn's discussion of the undisputed moral authority of Pope John Paul II. "We are convinced that your accession to the reconciliation process will give him an exceptional significance and dimension, will make the new page of Ukrainian-Polish relations a model for the peoples who have not yet invented the formulas of reconciliation among themselves" [6], - was addressed in a statement dated June 14, 2003 .

Recall, the Pope called for a sensitivity in the assessments, and as a remarkable spiritual guideline in his developed vision of the Volyn events by his contemporaries, he was called in 2001 during his visit to Lviv to build a common future for countries on the basis of true solidarity through the purification of historical memory. It's no accident that the hierarchs later complained to his words during his visit to Ukraine, when he stated: "Unfortunately, there were also sad periods in which the icon of Christ's love was obscured: falling down to the Lord, the only one to all, recognize our iniquities. We ask for forgiveness for mistakes committed in the distant and near past, and we, on our part, assure forgiveness for the injustice caused to us. The most sincerest wish of my heart is that the mistakes of the past will not be repeated in the future. We are called to be Christ's witnesses and boot and together with them Let the memory of the past do not slow down today the progress towards mutual understanding that promotes fraternity and cooperation The world is changing rapidly: what yesterday was unthinkable is already with us today. Christ calls on us all to to revive the heart of the feeling of brotherly love. By relying on love, God's help can transform the world. "

In his address on the occasion of the 60th anniversary of the Volyn events, Ivan Pavlo II expressed his conviction that the new millenniums would require Ukrainians and Poles not to remain enslaved by sad memories of the past. "In the whirlwind of the Second World War, when urgent need for solidarity and mutual assistance was urgent, the evil actions poisoned the hearts, and the weapons brought to the shedding of innocent blood. Now, after sixty years of those sad events, the need for a deep examination has been established in the hearts of most Poles and Ukrainians. Consciousness: there is a need for a combination that would make it possible to look at the present and the future with new eyes "[7]. In the end, the very words of Pope John Paul II became the leitmotif of the reconciliation process, repeatedly mentioned by the leaders of the states: "Let forgiveness - granted and received - be spun, as if healing balm, in every heart. Let everyone be ready to put above what unites, and not that which divides, in order to build together a future based on mutual respect, on fraternal cooperation and true solidarity "[8].

The position of the supreme hierarch encouraged the representatives of both Catholic churches to enter into dialogue. Already in 2003, Cardinal Lubomir Husar expressed a number of principled positions in the vision of the events of the Second World War. Firstly, that in a tragedy not one party is guilty, but both. Secondly, it can not last forever and accompany us to the future. After all, if we proceed only from history, then it makes no sense to begin the process of reconciliation, because never reaches agreement. Thirdly, it is the church that plays an important role in cooling the hot heads [9]. "We have come to the conclusion that it is our duty to make the Ukrainian and Polish peoples put at risk under the past. We can not change what was. We can not forget this, but we must say: we are sorry what happened. Where we did evil - we ask for forgiveness: where we have done evil, we are forgiving, and this has to be from both sides, so it happened between France and Germany, between Germany and Poland, and we will do our best to make it between the Ukrainians and the Poles "[10].

It is worth paying attention to the appeal of the archbishop of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church Igor (Isichenko), which was published in July 2003 and which was not noticed at all. It stressed that bloody conflicts between Ukrainians and Poles were repeatedly used by the third party (most often, according to the archbishop, was Moscow), which was guided by the principle of "divide and rule". Igor Isichenko laid the blame for the tragic events that had taken place in the past for short-sighted Polish politicians "who for centuries tried to speak with Ukrainians from the standpoint of force", despite the protests of Ukrainians, destroyed Orthodox churches in the 20-30's of the 20th century. . etc. At the same time, he argued that "the memory of the past is not necessary in order to restore the image of the enemy in its imagination, and to make sure the infertility of attempts to write ambitious political projects in the language of force and self-sufficient supremacy of the partners" [11].

A demonstration of the construction of inter-church dialogue on the 60th anniversary of the Volyn events took place in the memorial events. Among other things, in Pavlivka, at the Catholic cemetery, the Holy Liturgy was held with the participation of the presidents of Ukraine and Poland, Leonid Kuchma and Aleksander Kwasniewski, conducted by the Metropolitan of the Roman Catholic Church of Lviv, Cardinal Marian Jaworski, who read the message of the Pope to the Ukrainian and Polish peoples; Cardinal of the Ukrainian Greek Catholic Church Lubomyr Husar; Polish Bishop Field Bishop Slava Leszek Głódz (SławojLeszekGłódz); Bishop of the Lutsk Diocese Markian Trofimiak (MarcjanTrofimiak). Ecumenical prayers were spoken by the Ordinary Ordinary of the Polish Army's Bishop Brigadier General Myron Khodakovsky, the Warsaw Rabbi and Łódź, Michael Schudrich and Cornel Andas of the Evangelical Church [12]. After that, the Orthodox part of the cemetery was sent to the Service of God by Archbishop Volodymyr-Volynsky and Kovelsky UOC-MP Simeon [13]. Addressing the present, the church leaders of the various rites spoke about the need for reconciliation, mutual apologies for the future. "Ukrainian-Polish friendship is the only chance for our neighborhood," said Field Bishop Slava Leszek Głudz. "A common sign of communion is the common faith in Christ" [14]. He called on both sides of the Volyn graves to present their hands as a sign of reconciliation.

In general, then, the position of the Church, the liberal intelligentsia and the top leadership of Poland was rather restrained. Indeed, it was a question of mutual reconciliation, and therefore the terms "genocide" and "ethnic cleansing" were avoided, limited to the definition of "conflict" acceptable to both sides. Then, during the 60th anniversary of the tragic events in the western lands of Ukraine, steps and spiritual and secular authorities, created unity on the path of a long process of seeking mutual understanding and mutual support.

The eminent position and the desire to build a dialogue on the basis of mutual respect and partnership was demonstrated by church figures later. Thus, the speech of the bishop of the Ivano-Frankivsk Ukrainian Greek Catholic Church in Lviv in July 2004 is illustrative. In his evaluation of the positive Ukrainian-Polish relations, Sofron Widry recalled the painful history for the Poles of the Second World War, when someone threw a bone to Ukrainians and Poles gnawed among themselves, like dogs. At the same time, he asserted: "For us, now, we must recognize the truth that the Volyn tragedy of 1943 is a tragedy of both peoples and requires apology from both sides. We forgive and apologize to the Poles for all the assassinations and injustice and need the forgiveness and apology of the Poles for all murder and injustice committed by the Ukrainian people, only in this way, in the Christian spirit, one can fulfill the law of the Lord's prayer "Our Father ... and forgive us our blame, as we forgive our perpetrators." [15] Recalling the warning of a part of Ukrainians that such a condemnation would mean recognition I am a criminal all national liberation movement, the archbishop called for realism and pragmatism and to build a common European civilization.

With the growing emotions around the 70th anniversary of the Volyn tragedy, the role of the Ukrainian Greek Catholic and Polish Roman Catholic churches and the inclusion of religious leaders on both sides of the border were important. Repeating the formula "Sorry and asking for forgiveness" in 2013 was not easy. The first steps towards working out a joint message of the Ukrainian and Polish churches were dated back to January 2013. The Roman Catholic hierarchs responded strangely to the initiative of the head of the UGCC Blessed Sviatoslav (Shevchuk). After all, at first I could not agree on a joint statement. As reported by the media, one of the reasons for the refusal was the UGCC allegedly "a sign of equality" between the extermination of the Polish people due to allegedly blame Polish state factors. The head of the Roman Catholic Church in Ukraine said that instead of trying to draw doubtful parallels between the past behavior of the Poles

and Ukrainians, "unconditional condemnation" of the ideology that caused the tragedy is needed. At the same time, the Metropolitan of the Lviv RCC, Mieczysław Mokrzycki, considered it necessary to state that "Ukrainians collaborated massively with the Nazis for mass murder of Jews" [16]. He expressed the conviction that the formula "forgive and apologize" was inappropriate, instead offered a one-sided definition of "apologize and ask for apology", which quite predictably caused a negative reaction of the Ukrainian side [17].

The unequivocal position clearly stated the Pastoral letter to the faithful on the 70th anniversary of the Volyn tragedy of the Confederation of Roman Catholic Bishops, where we read: "... We recall this truth about the memory and the secret of evil rooted in man in the context of the 70th anniversary of the so-called Volynsky Different, which began on the Bloody Sunday on July 11, 1943, when the armed forces of Ukrainian nationalists attacked dozens of Polish settlements and villages of Volhynia, attacking as believers who were gathered in the Roman Catholic shrines and chapels, and people who were in their home "[18]. As if in response to such a position, the warning of the blessed Lubomyr Husar sounds difficult to accept the forgiveness that comes from one side. After all, then each party will have the right to speak from the standpoint of the sinner (read - cat) - the victim, and instead of forgiveness, we will fall into the vicious circle of the decision who has more sin [19].

As analysts have rightly noted, this example - the reluctance and inability of even higher ecclesiastical hierarchs to rise above national complexes and images - shows how difficult it is, almost impossible to find a common vision of what was happening between Ukrainians and Poles during the Second World War [20]. This caused a proper question whether the church should be called on to differentiate positions, "the same Church is not called to give political assessments: but to call for love, not only between Catholics, but between people - whether Muslims: Buddhists - is not important. It is better to leave the faithful on ourselves?" [21]. It is worth paying attention to a rather well-balanced assessment of the position of the archbishop. Yes oh Stefan Batruch spoke about the position of Mieczyslaw Mokrzycki as the opinion of several Roman Catholic bishops, an extreme radical circle itself, and evaluated the statement as very emotional, provocative, and premature [22]. Yaroslav Hrytsak directly called the statement of Mieczyslaw Mokrzycki a personal position, arguing the conviction of the faithfulness of the Polish Church to the principles of reconciliation advocated by Pope John Paul II [23]. Moreover, this statement was repeated by his successor, Pope Francis, who touched upon the Volyn problem at a Sunday sermon on July 14, 2013. Although he laid the responsibility for thousands of victims and "the brotherly brotherhood of the two peoples" for a nationalistic ideology, at the same time, he called for God's favor deep reconciliation and a successful future [24]. The reason for this was the statement made by the chairman of the Polish Bishops' Conference, Archbishop Joseph Michalik, who spoke about the Volyn tragedy as a warning and offered to treat Ukrainians "with understanding" ("because they still need to understand their own past and make peace with him") [25].

In these circumstances, the UGCC issued its own appeal, which contained an assessment of the causes and consequences of the Ukrainian-Polish war from the positions of the Church of Christ, "which demands us their unequivocal condemnation. From a Christian point of view, the condemnation was as a policy aimed at depriving Ukrainians of the right to self-determination on their lands, and armed violence against the Polish population in Volyn ". Therefore: "We wish to continue the reconciliation of two fraternal peoples - Polish and Ukrainian - for the sake of mutual forgiveness in the name of justice" [26]. After all, the combination declared by the church must reach the consciousness, conscience and heart of every Ukrainian and every Pole and should work on it [27]. If to go for simplification, the leitmotif of the appeal is to remind you of the decisions made earlier and to emphasize the need for a reconciliation process. Here it is most appropriate to refer to the assessment of the letter of the Ukrainian bishops of the Greek Catholic Church about the Volyn tragedy by the well-known Polish intellectual Adam Michnik (Adam Michnik). By recommending this important text to be read carefully, editor-in-chief Adam Michnik called him "an appeal to what is wise and noble in our humanity - a voice against mutual hatred" [28], and expressed regret that this letter was in disrepute with side of Lviv's Archbishop. "The language of the Archbishop is not the language of John Paul II, it is rather those who are stubbornly looking for a roar in someone else's eye," the intellectual finally noted [29].

Only after long hesitations, in the end, it was possible to come to an agreement and to adopt on June 28, 2013 a joint declaration signed by the Supreme Archbishop of the UGCC Svyatoslav Shevchuk, the leader of the Conference of the Episcopate of the Roman Catholic

Church of Poland, Józef Mihalik (J? ZefMichalik), Archpriest Mieczysław Mokrzycki), Metropolitan of the Lviv Romanian rite and the head of the Conference of the Episcopate of the Roman Catholic Church of Ukraine, Archbishop Jan Martyniak, Metropolitan of the Warsaw-Transcarpathian Greek Catholic Church in Poland [30]. Both churches in a joint appeal condemned violence and called for reconciliation and mutual apologies for cross-border crimes according to Christian tradition. They also noted the need to continue the historians' dialogue to bring the truth about these tragic events closer to Ukraine and Poland for peace in eastern Europe. The signing of this document was a sign of joint steps towards a combination of "above and below the bottom" [31] and was perceived as a significant event in reconciliation between peoples. At the same time, all this gave grounds for talking about complex inter-church relations between Greek Catholic and Roman Catholic confessions [32]. These contradictions should be considered as a manifestation of tension in Ukrainian-Polish relations, when one part of the society of the population of both nations would like to see some final solution, while the other, instead, sharpens and uses remembrances of the past to sharpen possible misunderstandings and hatred [33]. It is noteworthy that the statement of the Ukrainian and Polish bishops was perceived not only as a purely church but also as a political document [34].

The Ukrainian-Polish ecumenical dialogue then also involved the head of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyivan Patriarchate, Filaret, who also urged Ukrainians and Poles to reciprocate forgiveness for the injustices inflicted during the Second World War. Recognizing that "as well as between people, relations between peoples are formed, unfortunately, not only from bright pages," the head of the UOC-KP recalled the involvement of both Ukrainian and Polish peoples in the Christian faith [35]. He also expressed his deep conviction that it was impossible to have no reconciliation: "I hope that the joint Ukrainian and Polish representatives of the Orthodox, Greek Catholic and Roman Catholic clergy, a common prayer and memorials in the temples and places of burial of the victims will be a good example and a testimony of reconciliation, a reconciliation that will prevent such conflicts and tragedies from happening in the future ", - was discussed in a corresponding appeal [36].

A valuable contribution to the process of Ukrainian-Polish reconciliation should be considered the appeal of the Council of Churches to the 70th anniversary of the Volyn tragedy, which states, among other things: "We call on both Ukrainians and Poles to say once again" Forgive us, and we forgive you, and the chain of evil, which lasted for so many centuries, interrupted by good deeds. "So we have to say, so we have to teach children and grandchildren, so we have to act" [37]. However, there was also no way to do this ... The representative of the Roman Catholic Church Bishop Stanislav Shirokoradyuk (StanisławSzyrokoradiuk) withdrew his signature under this document, which was widely resonated.

In turn, in his appeal, the clergy of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate condemned any attempts at political speculations around the Volyn tragedy and noted that "this fratricidal confrontation arose through the sinful distortion of a national feeling."

The activity of the Public Committee "Reconciliation among peoples" was intensified, and the first statement was made by church figures: the Most Holy Patriarch of Kyiv and All Russia-Ukraine Filaret, the Emeritus High Supreme Archbishop of the UGCC, Cardinal Lyubomyr Huzar, Metropolitan of Vinnytsia and the U.S. Bar U.S. Eminence Simeon.

One of the forms of overcoming the controversy between the Ukrainian and Polish nations proposed by the church was common forgiveness. The memory of the victims of the Volhynia tragedy was honored during ecumenical prayer in the framework of their joint veneration by Ukrainians and Poles, organized by representatives of the intelligentsia of Kyiv and Lviv. Metropolitan Lutsky and Volynsky Mikhail (Zinchenko) in the spirit of Christianity drew the attention of those present to the fact that one should not rely on faith or nationality when it comes to shedding blood: "It is not worth hiding for faith or nationality, justifying our sinful acts. We are equal to God. .. The sin of human hatred prompts to do bad deeds that distort the plan of God's creation and even induce human blasphemy ... And who is the human being, the devil! ... There is no excuse for those who committed humankind, because he did wrong to God himself, choosing to live Tha from the neighbor ... Let the command of love for God inspire us to forgive us, and today we ask for forgiveness for all "[38].

Let's also pay attention to the almost-not-noticed conference within the framework of the project "The European Union - Church Problems in Ukraine, Belarus, Poland and Germany" (project "Pojednanie w Europie - zadanie Kościołówna Ukrainie, Białorusi, w Polsceiw

Niemczech"), which took place on 2- October 4, 2013 at the Center of Orthodox Culture in Warsaw (Centrum Kultury Prawosławnejw Warszawie) under the patronage of the Polish Ecumenical Council (Polska Rada Ekumeniczna, PRE) and with the participation of Metropolitan Jeremiah, head of the Polish Autocephalous Orthodox Church [39]. This event is worthy of attention in the context of our topic, given that Volyn events and Polish-Ukrainian relations on the perspective of the church were spoken by representatives of the Greek Catholic, Roman Catholic and Orthodox from both countries.

Nevertheless, analysts say that there is a lack of voices of the Orthodox churches, which are believed to be mostly Volynians. On the occasion of the 70th anniversary of the tragic events, only the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate addressed a letter of apology to the Poles, although it did not engage in the joint initiative of Greek and Roman Catholics. The silence of the position of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate and the Polish Autocephalous Orthodox Church is more indicative of their lack of readiness for historical dialogue. And with the position that without the Orthodox he will be inferior, it is difficult to argue [40].

Symbolically, the Polish intellectuals imposed on themselves in the letter "Brothers Ukrainians" [41] to the views expressed by the representatives of the church and to the appeals of the mutual forgiveness of Pope John Paul II. If we talk about the Christian (church) aspect of Volyn's discussion, it's worth recalling the imposition of events in Volhynia to the sin of fratricide described in the Bible, when Cain killed Abel [42]. And here is an important conclusion, which follows from the understanding that there is no winners and losers in fratricide, since all those involved in those terrible events turned out to be the victorious; and not only they, but also their descendants, who are still forced to destroy the walls of hatred and suspicion, built for decades by their ancestors [43].

Despite the fact that over the past quarter century, Polish and Ukrainian politicians, public figures and church hierarchs came out with joint declarations several times in the spirit of the classical formula: "Farewell and ask for forgiveness," despite the fact that such statements were increasing every year, the discussions became hotter.

Unfortunately, in recent years, taking a well-balanced and neutral position in Volyn's discussion is becoming more and more difficult for church representatives. The words of Bishop Stanislav Shirokoradyuk are unlikely to be understood by all the participants in the Ukrainian-Polish confrontation in the years of the Second World War: "The main problem - the Ukrainian side was badly versed in the historical aspect, and Poland immediately did so after the Second World War, and they immediately began to seek the evidence of those crimes and they have a lot of materials. Ukraine has concealed this topic - taboo! It's better not to talk about it and not to mention it, because it's all painful, because of that we lost a lot. If we immediately started doing it basically There are no historical facts: Who began, when it began, and in the end, we would admit that there was such a fact, perhaps it would not have gone away, and the Poles did not seek recognition of the tragedy so much, instead they said that it was from both sides, a village in the village. It's not true, I've been in Volyn for two years, I went to the cemeteries that the Poles set up, how many burned Polish villages I was not in any village where the Ukrainians would be burned ... "[44].

On May 21, 2017, an interview was published by Archbishop Mychislav Mokshitsky, which stirred up Ukrainian society [45]. In his appeal to the revelation of the Fatimid, he stated: "I think that this answer should especially be revealed now, in the year of the appearance of the Mother of God in Fatima, who said that communism is a punishment for sins, for turning away from God, but At the same time, he called for conversion, rebellion and apologies for the Lord. " And further: "The Ukrainian people continue to hide the sin of genocide, in which it is difficult for them to admit to this day from which it is difficult to be cleansed, although there were several attempts to do this, among others, in the 70th anniversary of the events in Volhynia" [46]. At least as soon as the secretary of the hierarch did not try to justify his leader [47], the indisputable fact is that in this case we are dealing not with the church but with the political position (as explicitly indicated, for example, by the use of the hierarch of ambiguous terms "genocide"). Moreover, it corresponds to the ideology of right-wing radicals and chauvinistic parties and organizations of Poland. It is noteworthy that his colleague, the bishop of Kharkiv-Zaporizhzhya, Stanislav Shirokoradyuk, commenting on this statement pointed to the simple thing that we should more and jointly pray to understand that different people in the Church have their own personal thoughts: for which the Church does not answer [48].

Despite the numerous steps of the Christian churches, one should agree that they still have a lot to implement. After all, there are not enough declarations about "apology to God", references to the command "Do not kill!" and declaring that "all men are children of God". Recent steps or, in fact, the lack of proper reaction in situations where, despite the vulnerability of the opposite side, they seek to realize their own political or personal goals in various ways, they cast doubt on the sincerity of the proclaimed declarations [49].

One way or another, the church itself should act as a restraining factor in the growing escalation of the Ukrainian-Polish tension. The cooperation between the leaders of the Christian churches of various rituals revealed a common desire, backed by concrete actions, the search for ways of reconciliation based on Christian laws. And like over the dead civilians in the Glintyshkas (lit. Glitiškės, floor Gliniczski) Dubinki (lit. Dubingiai, the floor of Dubinki) were able to make a joint prayer and say "Forgive and beg forgiveness" in Lithuanian and Polish, former enemies from At the time of the Second World War veterans of the Regional Army and General Plehavichus departments [50], I want to believe, will happen in the Ukrainian-Polish case.

References:

1. Koval'chuk M. "Tsyu podiyu mi povynni analizuvaty u khrystyans'komu rozuminni": Viryany UHKTS molylysya za zhertv Volyns'koyi trahediyi / Marta Koval'chuk // Den'. – 2013. – 16 lypnya (№ 122).
2. Zvernennya Vseukrayins'koyi Rady Tserkov i relihiynykh orhanizatsiy do viruyuchykh i vsikh lyudey dobroyi voli z pryvodu 60-yi richnytsi Volyns'koyi trahediyi periodu Druhoyi svitovoyi viyny // Voyenna istoriya. – 2003. - № 3-4.
3. Poslannya iyerarkhiyi Kyievo-Halyts'koyi mytropoliyi Ukrayins'koyi hreko-katolyts'koyi tserkvy do ukrayins'koho i pol's'koho susidnikh narodiv-brativ u Khrysti // Sotsial'no zorientovani dokumenty Ukrayins'koyi Hreko-Katolyts'koyi Tserkvy (1989–2008) (=Dzherela khrystyans'koho suspil'noho vchennya ta sluzhinnya, t. 1)., Lesya Koval'chenko (zah. red.). – L'viv : Vydavnytstvo Ukrayins'koho Katolyts'koho Universytetu, 2008. –
4. Pereveziy V. Problemy ukrayins'ko-pol's'koho porozuminnya na pochatku KHKHI stolittya ta rol' relihiynykh orhanizatsiy u yikh rozv'yazanni / Vitaliy Pereveziy // Naukovi zapysky. Seriya: "Politohiya i etnologiya" / Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny. – K., 2006. – Vyp. 29. – S. 335.
5. Zvernennya Vseukrayins'koyi rady tserkov i relihiynykh orhanizatsiy do viruyuchykh i vsikh lyudey dobroyi voli z pryvodu 60-yi richnytsi Volyns'koyi trahediyi periodu Druhoyi svitovoyi viyny // Voyenna istoriya. – 2003. – № 3–4. – S.
6. Pereveziy V. Problemy ukrayins'ko-pol's'koho porozuminnya na pochatku KHKHI st. ta rol' relihiynykh orhanizatsiy u yikh rozv'yazanni // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny. – K., 2006. – Vyp. 29. – S. 337.
7. Poslannya Papy Ryms'koho Ioanna Pavla II do uchasnykiv urochystostey z nahody vshanuvannya pam'yati zhertv ukrayins'ko-pol's'koho konfliktu na Volyni ta v Halychyni u 1943-1944 rokakh // Voyenna istoriya. – 2003. - № 3-4.
8. Spil'na zayava Prezydenta Ukrayiny i Prezydenta Pol'shchi "Pro prymyrennya v 60-tu richnytsyu trahichnykh podiy na Volyni" // Ukrayina – Pol'shcha: uroky druhoyi svitovoyi viyny: nauk. seminar molodykh vchen., 27 lyut. 2003 r., Ternopil'. – Ternopil', 2003. – S. 188-190.
9. Huzar L. "Til'ky vidkynuvshy vse, shcho rozdilyaye, tserkvy mozhut' ob'yednatysya" [Elektronnyy resurs] / Lyubomyr Huzar 4 pidhot. Klara Gudzyk // Den'. – 2003. – 25 kvitnya (№ 76). – Rezhym dostupu : <https://day.kyiv.ua/uk/article/akciya-dnya/tilki-vidkinuvshi-vse-shcho-rozdilyaie-cerkvi-mozhut-obiednatisya>
10. Romanets' O. Nashym zavdanniam ye skazaty Zakhodu, shcho take Skhid / O. Romanets', YA. Muzychenko // Ukrayina moloda. – 2003. – № 62 (2112)
11. Uchasnykam naukovopraktychnoyi konferentsiyi "Pol's'ke zazikhannya na Volyn' i ukrayins'ke pravo na oboronu v roky Druhoyi svitovoyi viyny" [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.bishop.kharkov.ua/statements/volin-2003>
12. Adamska J. Poryck – symbol wołyńskiej tragedii / Jolanta Adamska // Przeszłość i Pamięć. – 2003. – Nr 3–4. – S. 22.
13. Lahanovs'kyy L. Pam'yat'. Skorбота. Yednannya / Leonid Lahanovs'kyy // Uryadovyy kur'yer. – 2003. – 15 lypnya (№ 128). – S. 1, 3.

14. Kazanie wygłoszone przez bp. Polowego WP Sławoja Leszka Głódzia podczas mszy Świętej odprawionej w Pawliwce w intencji Polaków pomordowanych na Wołyniu // Wołanie z Wołynia. – 2003. – Nr 3 (53).
15. Mudryy S. Slovo na spil'niy zustrichi u L'vovi predstavnykiv iyerarkhiyi Pol's'koyi Rymo-Katolyts'koyi ta Ukrayins'koyi Hreko-Katolyts'koyi Tserkov [Elektronnyy resurs] / Sofron Mudryy, CHSVV. – Redym dostupu : <http://www.rr.lviv.ua/news/n412/>
16. Bahan O. Shche raz pro 70-u richnytsyu trahichnykh podiy na Volyni [Elektronnyy resurs] / Oleh Bahan, prot. Ivan Havan'o, Lyubomyr Sikora, Stepan Lesiv. – Rezhym dostupu : https://www.cerkiew.net.pl/Wiadomosci/wiadomoscjedna.php?polaczenie=wiad_1366037624&cerkiew=cerkiew
17. Danylyuk V. Nam proponuyut' kayatysya, abo Yak formulu "probachayemo i prosymo probachennya" perezpysaly v odnostonn'omu porjadku... // Volyn's'ka hazeta. – 2013. – 14 bereznya (№ 11). – S. 1, 4.
18. Pastyrs'kyy lyst rym's'ko-katolyts'kykh yepyskopiv Ukrayiny z pryvodu 70-yi richnytsi volyn's'koyi trahediyi [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : http://www.rkc.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2304%3A-70-&catid=1%23Alatest-news&lang=ukr
19. Huzar L. Musymo nabratys' vidvahy i vzayemno prostyty [Elektronnyy resurs] / Lyubomyr Huzar. – Rezhym dostupu : <http://credo.pro/2013/05/83801>
20. Bazar O. Dwie prawdy o Wołyniu / Oleg Bazar // Rzeczpospolita. – 2013. – 28 czerwca (Nr149). – S. A14.
21. Voznyak T. Volyn' 1943 – slova nastupni / Taras Voznyak // "YI": nezalezhnyy kul'turolohichnyy chasopys. – 2013. – CH. 74.
22. Komentar o Stefana Batrukha: Poslannya Tserkov pro Volyn's'ku trahediyu // Nashe slovo. – 2013. – 17 bereznya (№ 11).
23. Hrytsak YA. Pol's'ko-ukrayins'ke prymyrennya – shans poshyryty Yevropu na Skhid [Elektronnyy resurs] / Yaroslav Hrytsak. – Rezhym dostupu : <http://journalism.ucu.edu.ua/program-highlights/2045>
24. Papież Franciszek o zbrodni wołyńskiej: podyktowana nacjonalistyczną ideologią [Reżim elektronowy]. – Warunki dostępu : <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1356,title,Papiez-Franciszek-o-zbrodni-wolynskiej-podyktowana-nacjonalistyczna-ideologia,wid,15812149,wiadomosc.html>
25. Michalik J. Nadszedł czas polsko-ukraińskiego przebaczenia! [Reżim elektronowy] / Abp Józef Michalik ; rozmawiał Marcin Preciszewski. – Warunki dostępu : <http://http://niedziela.pl/artukul/5373/Abp-Michalik-Nadszedl-czas>
26. Zvernennya Synodu Yepyskopiv Kyjevo-Halyts'koho Verkhovnoho Arkhyepyskopstva Ukrayins'koyi Hreko-Katolyts'koyi Tserkvy do virnykh ta vsikh lyudey dobroyi voli z pryvodu 70-kh rokovyn Volyn's'koyi trahediyi // Blahovist: misyachnyk Ukrayins'koyi Hreko-Katolyts'koyi Tserkvy v Pol'shchi. – 2013. – № 3 (berezen'). – S. 2, 7; Zvernennya Synodu Yepyskopiv Kyjevo-Halyts'koho Verkhovnoho Arkhyepyskopstva Ukrayins'koyi Hreko-Katolyts'koyi Tserkvy do virnykh ta vsikh lyudey dobroyi voli z pryvodu 70-kh rokovyn Volyn's'koyi trahediyi [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.sde.org.ua/zmi/zvoda/item/2335-zvernennya-synodu-jepyskopiv-kyjevo-galyckogo-verkhovnogo-arkhyepyskopstva-ukrajinskoji-greko-katolyckoji-cerkvy-z-pryvodu-70-kh-rokovyn-volynskoj-tragediji.html>
27. Krzyżak T. Wołyń, pojednanie, przebaczenie / Tomasz Krzyżak // Rzeczpospolita. – 2013. – 28 czerwca (Nr 149). – S. A5.
28. Michnik A. Pojednanie – trudne i niezbędne / Adam Michnik // Gazeta Wyborcza (magazyn święteczny). – 2013. – 23 marca (Nr 70). – S. 30.
29. Mikhnik A. Ne varto sperechatysya pro te, khto bil'she vynen [Elektronnyy resurs] / Adam Mikhnik. – Rezhym dostupu : <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=5353> ; MichnikA. Niespierajmy się oto, ktobardziejzawinił / AdamMichnik // GazetaWyborcza. -
30. Warunki dostępu : http://ekai.pl/wydarzenia/temat_dnia/x68417/polsko-ukrainska-deklaracja-o-pojednaniu-podpisana
31. Kowal?w W. Wołyńskarżeż – modlitewnewołanieopojednaniepolsko-ukraińskie / ks. Vitold-Józef Kowalów // Wołanie z Wołynia = Volannya z Volyni pismo religijno-społeczne Rzymskokatolickiej Diecezji Łuckiej. – 2013. – Nr 5 (114). – wrzesień-październik. – S. 21-29.
32. Chervak B. Volyn's'ka trahediya u rakursi khrystyyans'koyi tserkvy [Elektronnyy resurs] / Bohdan Chervak. – Rezhym dostupu : http://religioterno.ucoz.ua/publ/volinska-tragedija_u_rakursi_khristijanskoji_cerkvi/1-1-0-145

33. Huzar L. Chy spravdi my bazhayemo "yedynospasayemoho" prymyrennya [Elektronnyy resurs] / Lyubomyr Huzar. – Rezhym dostupu : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/05/7/123089/>
34. Krzyżak T. Wołyń, pojednanie, przebaczenie / Tomasz Krzyżak // Rzeczpospolita. – 2013. – 28 czerwca (Nr 149)/ - S. A5.
35. Proshchayemo polyakiv i prosymo proshchennya, – Filaret pro Volyns'ku trahediyu [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://pravoslavnews.com.ua/news/filaret-volynska-tragedija>
36. Zvernennya Patriarkha Kyivskoho i vsiyeyi Rusy-Ukrayiny Filareta z nahody 70-kh rokovyn masovyykh vbyvstv na Volyni // Nashe slovo. – 2013. – 4 lypnya (№ 14).
37. Ne daymo rozsvaryty nashi narody: Zvernennya Rady Tserkov z pryvodu 70-littya Volyns'koyi trahediyi // Volyn'. – Luts'k, 2013. – 25 kvitnya (№ 46). – S. 1.
38. Volyns'ka trahediya: mytropolyt Mykhayil vybachavsya za vsikh [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : https://www.volyn.news.com/news/society/volynska_trahediya_mytropolyt_mykhail_vybachavsya_za_vsikh_foto ; Rezhym dostupu : http://arkhiv.pravoslaviavolyni.org.ua/novyny/novyna/?newsid=3366&ncategory=mytr_mykhail
39. Karski M. Kościoły w kontekście pojednania [Reżim elektronowy] / Michał Karski. – Warunki dostępu : <https://ekumenia.pl/aktualnosc/koscioly-w-kontekscie-pojednania/>
40. Kabachiy R. Vidlunnya Volyni: skandal'nist' vyvshchuyet'sya nad holosom rozumu [Elektronnyy resurs] / Roman Kabachiy. – Rezhym dostupu : <http://kulturaenter.pl/echa-wolynia/2013/07>
41. Bracia Ukraińcy : List polskich intelektualistów i polityków // Gazeta Wyborcza. – 2016. – 5 lipca (Nr 155). – S. 2.
42. Kowal P. „Zbrodnia wołyńska jest jako zbrodnia biblijna” [Reżim elektronowy] / Paweł Kowal ; rozm. Marcin Lis. – Warunki dostępu : <https://www.wprost.pl/tylko-u-nas/407863/Zbrodnia-wolynska-jest-jak-zbrodnia-biblijna.html> ; Modlitwa za Wołyń = Molytva za Volyn' // Nashe slovo. – 2013. – 21 lypnya (№ 29). – S. 2.
43. Kalishchuk O. U tini Volyni? Istorija vs pam"yat' / Oksana Kalishchuk ; Natsional'na akademiya nauk Ukrainy, Instytut ukrajinoznawstva im. I. Kryp"yakevycha. – L'viv, 2016. – S. 13-14.
44. "YA ne buv v zhodnomu seli, de b bulo spaleno ukrajintsiv" – vladyka Stanislav Shyrokoradyuk pro Volyns'ku trahediyu [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://radiomaria.org.ua/ya-ne-buv-v-jodnomu-seli-de-b-bulo-spaleno-ukrainciv-vladika-stanislav-shirokoradyuk-pro-volynsku-tragediyu-3918>
45. Boyko YU. Z kym povedeshsya, takoho y sam nabereshsya (pro interv"yu mytropolyta Myechyslava Mokshyts'koho) [Elektronnyy resurs] / o. Yustyn Boyko. – Rezhym dostupu : <http://forpost.lviv.ua/txt/suspilstvo/3862-z-kym-povedeshsia-takoho-i-sam-nabereshsia-pro-intervju-myropolyta-miechyslava-mokshytskoho>
46. Mokrzycki M. Uczyłem się od nich / z abp. Mieczysławem Mokrzyckim rozmawiał ks. Robert Gołębiowski // Niedziela. -2017. – Nr 21. – S. 13-16.
47. Komyunike Kuriyi L'vivs'koyi arkhidiyetseziyi shchodo khybnoyi informatsiyi stosovno komentariv Mytropolyta Mokshyts'koho pro Volyns'ku trahediyu [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://slovo.today/2017/05/29/komyunike-kuriyi-lvivsoyi-arkhidieceziyi-schdo-khybnoyi-informatsiyi-stosovno-komentariv-myropolyta-mokshyckogo-provolynsku-tragediyu.html>
48. Yepyskop Shyrokoradyuk: ves' narod ne vidpovidaye za chyyis' okremi zlochyny [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://credo.pro/2017/05/183465>
49. Mironczuk J. Rolakościołówwpojednaniupolsko-ukraińskim (sprawawołyńska) / JanMironczuk // Ukraina – Polska – UniaEuropejska: Zestudi?wnadprzekształceniamiustrojowyminaprzelomieXXiXXI wieku = Ukrajina – Pol'shcha – Yevropeys'kyy Soyuz: z doslidzhen' systemnoyi transformatsiyi na rubezhi KHKH i KHKHI stolit' / Pracazbiorowapodredakcją HenrykaStrońskiego, JanuszaGołoty, OrestaKrasiewskiego. – Lw?w; Olsztyn; Ostrołęka, 2014. – S. 574.
50. Komar J. J. Polsko-litewskie pojednanie po latach [Reżim elektronowy] / Jacek J. Komar. – Warunki dostępu : <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,2762357.html>